

La tradició després de la ruptura del fil de la tradició: una aproximació des de Hannah Arendt¹

EDGAR STRAEHLE

Universitat de Barcelona
edgarstraehle@gmail.com

Resum: En aquest paper es vol debatre una de les tesis més conegudes d'Arendt, la de la ruptura contemporània del fil de la tradició. Paradoxalment, la crisi de la tradició coincideix avui dia amb l'auge de la memòria. Per tot això ens volem preguntar: És això una contradicció i ens obliga aquest diagnòstic a revisar la tesi que la tradició estigui en crisi? O més aviat és una conseqüència lògica i les apel·lacions contemporànies a la memòria cal entendre-les justament en el marc de la crisi de la tradició?

Paraules clau: Hannah Arendt, tradició, memòria, museus.

Tradition after the breaking of the thread of tradition: an approach from the perspective of Hannah Arendt

Abstract: In this paper, I want to discuss one of Arendt's best known statements, that of the contemporary breaking of the thread of tradition. Paradoxically, the crisis of tradition coincides today with the rise of memory. For this reason I want to ask the following question: Is this a contradiction and does this diagnosis force us to revise the thesis that tradition is in crisis? Or is it rather a logical consequence and must contemporary appeals to memory be understood precisely within the framework of the crisis of tradition?

Keywords: Hannah Arendt, tradition, memory, museums.

1. La recerca per a aquest text s'ha desenvolupat en el marc del projecte «Vulnerabilidad en el pensamiento filosófico femenino. Contribuciones al debate sobre emergencias presentes» (PGC2018-094463-B-100 MINECO/AEI/FEDER, UE) i del GRÇ «Creació i pensament de les dones» (2017SGR588).

En aquest text abordaré un dels temes més coneguts de Hannah Arendt: la qüestió de la ruptura del fil de la tradició. I la pregunta que em faig és: quina i com és la tradició que tenim després d'allò que ella va qualificar de trencament del seu fil? I en tenim avui dia, pròpiament parlant, de tradició? I quin seria aleshores el seu rostre actual? O, per contra, certament ja no hi ha res que podem considerar d'aquesta manera?

Per qüestions d'espai no puc aprofundir en detall en l'exposició que fa Hannah Arendt i que ja vaig examinar detingudament en la meua tesi doctoral (Straehle 2016). Per això, només assenyalaré que, per a aquesta pensadora, a causa del tall del fil de la tradició en l'època contemporània, s'ha donat el fet que el passat ha deixat d'il·luminar el present i que per aquesta raó ha quedat sumit en una mena d'orfanat i foscor, condemnat a haver de viure a la intempèrie sense el suport dels temps precedents. Segons Arendt, naturalment, això no vol dir que el passat hagi deixat d'existir per al present. Més aviat, el que s'ha produït és un canvi de relació amb el passat, en què aquest queda sostret de la seva grandesa per al present i deixa de donar-li respostes o d'orientar-lo amb el seu exemple. A *Què és l'autoritat?*, per exemple, Arendt (1996: 104) escriu:

En perdre la tradició, també hem perdut el fil que ens guiava amb pas ferm per l'immens regne del passat [...]. Correm el risc d'oblidar i aquest oblit significaria, més enllà de la pèrdua dels mateixos continguts, que, parlant en termes humans, ens privaríem d'una dimensió: la de la profunditat en l'existència humana, perquè la memòria i la profunditat són el mateix o, millor encara, l'ésser humà no pot arribar a la profunditat si no és per mitjà del record.

En un sentit semblant, i cadascun des de la seva pròpia perspectiva, s'han pronunciat altres pensadors. L'historiador marxista Eric Hobsbawm, per exemple, va escriure a la seva *Història del segle XX* que:

la destrucció del passat, o més aviat dels mecanismes socials que vinculen l'experiència contemporània de l'individu amb la de les generacions anteriors, és un dels fenòmens més característics i estranys de les acaballes del segle XX. En la seva major part, els joves [...] d'aquest final de segle creixen en una mena de present permanent sense cap relació orgànica amb la del passat del temps en què viuen. (Hobsbawm 2001: 13)

Ara bé, a partir d'això, volia assenyalar una paradoxa. Aquesta crisi de la tradició, o aquesta crisi de la relació contemporània amb el seu passat, coincideix curiosament amb l'auge contemporani de la memòria. Des d'aquesta perspectiva, el passat no ha desaparegut en el present, sinó més aviat el contrari: el record d'aquest passat i el cultiu de la seva memòria, tot i l'anomenada crisi de la tradició, continua igualment molt present avui dia i fins i tot

s'ha convertit en un gran objecte de debat, de commemoració, de comercialització i/o de consum. Des de l'any 2003, per exemple, es parla a França del «turisme de la memòria» i, per extensió, podríem parlar d'altres turismes derivats com aquell que a Alemanya s'anomena *Heimweb-tourismus*, el turisme de l'enyor o de la nostàlgia (Faraldo, Rodríguez 2017). En un sentit semblant, predomina avui dia una gran preocupació per la preservació de tot tipus de patrimoni: i no només aquells de caràcter artístic, polític o religiós, sinó també industrial, domèstic o fins i tot immaterial. De fet, la mateixa disciplina històrica –amb branques com la història oral, els *memory studies* o la creixent importància dels testimonis– ha quedat afectada per aquest gir cap a la memòria en els darrers temps i de vegades s'ha confós fins i tot amb ella.

Per tot plegat, no deixa de sorprendre que també és en aquesta època actual, en què es parla de la crisi de la tradició, quan també molts autors parlen de l'obsessió de la memòria (Traverso 2006), l'era de la memòria (Rouso 1998) o d'una època de saturació de memòria (Robin 2012). Andreas Huyssen ha arribat a escriure, amb un to crític, que:

no hi ha cap dubte: el món s'està musealitzant i tots nosaltres tenim algun paper en aquest procés. La meta sembla el record total. És la fantasia d'un arxiver portat fins al deliri? ¿O hi ha un altre element en joc en aquest desig de portar tots aquests diversos passats cap al present? (Huyssen 2007: 19)

Per la seva banda, Zygmunt Bauman (2017: *passim*) ha assenyalat que aquest gir cap al passat també es posa de manifest en la transformació actual de les utopies, les quals tenen més aviat l'aspecte de retrotopies, utopies plenes de passat, com podríem observar en nombrosos nacionalismes. El famós eslògan de Donald Trump a les eleccions, «Make America Great Again», seria un altre senyal d'això. No pocs pensadors, per això, s'han posicionat en contra de l'actual ressorgiment polític de la memòria: pensem en Bruno Tertrais i el seu *La venjança de la història* o en David Rieff i el seu *Contra la memòria*. En molts casos, el que es lamenta és que aquest gir cap al passat prové de la manca d'esperances cap a un futur emancipador o substancialment millor. Casos com els de Polònia, Hongria o Rússia serien exemples d'una criticada politització de la memòria que aniria en contra dels fets històrics i, també, dels valors democràtics.

Ara bé, bastarien aquests exemples per desacreditar i condemnar tot aquest retorn contemporani cap a la memòria? I una pregunta més complicada: realment en podem prescindir?

Aquest auge de la memòria també s'ha donat a Catalunya. Pensem, per exemple, en el gran augment del nombre de museus en les darreres dècades, molts d'ells vinculats directament o indirecta a la història: segons dades del Departament de Cultura de la Generalitat (2016), hi ha 112 museus a Catalunya, que poden a 623 si s'hi sumen les col·leccions i els memorials.

Entre ells, sobresurt la fundació d'institucions ben conegudes com el Museu d'Història de Catalunya (1996) o el Centre de Cultura i Memòria del Born (2013). Per la seva banda, el Museu d'Història de Barcelona, tot i ser fundat ja fa 76 anys per Agustí Duran i Sanpere, ha passat de tenir 10 seus a 16 en uns deu anys. I pensem també en la creació d'institucions recents com el Memorial Democràtic de Catalunya el 2007 o la Xarxa d'Espais de Memòria del 2010.

A més, el cultiu d'aquesta memòria es dona de moltes altres maneres: des de novel·les històriques, com el gran èxit de *Victus* d'Albert Sánchez Piñol, fins a la construcció de monuments, memorials o el simple recordatori dels llocs de la memòria –analitzats, els catalans, per l'historiador Albert Balcells (2008)–, però així mateix celebracions, commemoracions en el calendari o la senyalètica associada a la memòria que es distribueix per tot el territori. També voldria esmentar l'odonímia, la topologia urbana o denominació dels carrers. Pensem, sense anar més lluny, en el cas de la ciutat de Barcelona i el darrer govern, el dels Comuns: aquest govern ha canviat el nom del carrer de l'almirall Cervera pel de l'humorista Pepe Rubianes; el de l'avinguda Borbó per l'avinguda dels Quinze, o el de Sant Domènec del Call, que rememorava i celebrava el pogrom que es va donar el dia de Sant Domènec de 1391, pel de Salomó ben Adret, el rabí més reconegut de la comunitat jueva medieval de Barcelona. També hi ha hagut iniciatives per canviar el nom de la plaça de l'esclavista Antonio López pel d'Idrissa Diallo, un migrant mort després de ser detingut al Centre d'Internament d'Estrangers (CIE) de la Zona Franca.

Tot això ens serveix per recordar que el cultiu de la memòria és en molts casos la reivindicació de certs episodis oblidats i que aquesta reivindicació, lògicament, pot derivar al seu torn en l'eliminació d'altres memòries o la no commemoració d'aquestes. En molts casos, el que es produeix és la substitució d'una figura o d'un episodi per uns altres que ajuden a recompondre el relat que es vol que la memòria transmeti. Recordem, per exemple, el recent enderrocament del monument a Colom a Los Angeles el passat 11 de novembre de 2018 per tal de no seguir festejant i homenatjant la conquesta d'Amèrica, cosa que a Barcelona enllaça ja no només amb el rebatejament de la plaça sinó amb l'enderrocament del monument a Antonio López, interioritzat com un inacceptable homenatge implícit a l'esclavisme del passat. Inevitablement, tot present transforma la relació amb el passat des dels seus propis valors i interessos.

Per això mateix, cal afegir que en alguns casos la qüestió de la memòria ha esdevingut una qüestió de debat polític i mediàtic també a Catalunya, com es va percebre en casos que van des de la polèmica desfermada a causa de la celebració del Tricentenari de l'11 de setembre de 1714 fins a la controvèrsia generada per l'exposició «Franco, Victòria, República», quan es va ubicar una estàtua equestre del dictador davant de l'antic mercat del Born i actual Centre de Cultura i Memòria. Aquestes polèmiques, com se sap, també es

donen a la resta del territori espanyol, on la qüestió de la memòria històrica ha estat molt important i darrerament, en aquests anys 2018 i 2019 amb el govern socialista al poder, l'exhumació o no del cadàver de Franco ha estat durant moltes setmanes una notícia de primera plana. Per cert, el partit Vox, al mateix moment que defensa la derogació de la Llei de Memòria Històrica, ha endegat aquest juny de 2019 la iniciativa de recordar els herois nacionals d'Espanya i de commemorar la figura de Cristòfol Colom i el descobriment d'Amèrica. Sens dubte, la lluita per la memòria forma una part important de la lluita política i això pot ajudar a explicar en part la seva pervivència actual i, plausiblement, futura.

La rellevància actual de la memòria, en concret de l'anomenada memòria històrica, també es posa de manifest en el mateix text de l'Estatut de Catalunya de 2006. A l'article 54.1, per exemple, s'afirma que la Generalitat i els altres poders públics:

han de vetllar pel coneixement i el manteniment de la memòria històrica de Catalunya com a patrimoni col·lectiu que testimonia la resistència i la lluita pels drets i les llibertats democràtiques. Amb aquesta finalitat, han d'adoptar les iniciatives institucionals necessàries per al reconeixement i la rehabilitació de tots els ciutadans que han patit persecució com a conseqüència de la defensa de la democràcia i l'autogovern de Catalunya.

El cultiu de la memòria apareix descrit com un deure per part de la Generalitat (aquest és un dels grans debats actuals: si hi ha un dret i fins i tot un deure de memòria o no) i, de nou, trobem una paraula clau: testimoni. Un dels grans rols de la memòria és la de testimoniar un passat que d'una banda pot ser luctuós i que de l'altra, en canvi, ens pot ajudar a comprendre els orígens de la democràcia actual, les lluites que la fan i l'han feta possible, amb la intenció de mantenir-la viva. A més, la memòria apareix com una mena d'institució de justícia pòstuma i es destaca per això la importància del reconeixement i de la rehabilitació. L'article següent de l'Estatut aprofundeix en aquest tema:

La Generalitat ha de vetllar perquè la memòria històrica es converteixi en símbol permanent de la tolerància, de la dignitat dels valors democràtics, del rebuig dels totalitarismes i del reconeixement de totes les persones que han patit persecució a causa de llurs opcions personals, ideològiques o de consciència.

Aquí trobem un desplaçament important respecte de la majoria d'usos passats de la memòria, un canvi que ja es va fer palès en la manera com el cultiu de la memòria de la Segona Guerra Mundial va contrastar amb el de la primera. La memòria continua vinculada a l'exemplaritat i a certa pedagogia, però en aquest cas es prioritza el record de les víctimes (en molts casos

anomenades *passives*) i dels perseguits al mateix moment que s'emfasitza la dimensió democràtica i també més plural i inclusiva que ha de tenir. Naturalment, això porta cap a un canvi en la relació amb un passat en molts casos trist o injust, en què sovint es posen en relleu les actituds de certs individus excepcionals o de col·lectius marginats per la resta de la societat, i en què la conclusió que es pretén extreure és la de no repetir les injustícies o crims pretèrits. Per així dir-ho, els fets més condemnables passen de la *damnatio memoriae* a la centralitat de la memòria i la relació que s'estableix amb aquest passat reivindicat no es pot basar tant en la continuïtat com en la discontinuïtat, quedant així la memòria molt condicionada pel filtre i la perspectiva del present.

Moltes de les memòries recordades tenen una intenció reparativa (a partir de la memòria es vol intentar fer justícia d'alguna manera i establir una mena de reparació simbòlica) o que aprofundeix en la qüestió del reconeixement. Pensem, per exemple, en alguns dels espais museístics inaugurats en els darrers anys a Catalunya: el Museu d'Història de la Immigració de Catalunya a Sant Adrià, del 2004, l'espai memorial de la Batalla de l'Ebre (COMEBE, 2005) o el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera, del 2008. Per la seva banda, el Museu d'Història de Barcelona va inaugurar fa pocs anys el Museu del Call, dedicat als antics i perseguits jueus de la ciutat, i en breu inaugurarà un espai al barri del Bon Pastor per recordar el món de les barraques i així mateix reivindicar el vessant del Besòs de la ciutat (també amb altres seus del mateix museu com Oliva Artés, al Poble Nou, o la Casa de l'Aigua de la Trinitat), tradicionalment menystinguda en l'àmbit museístic. Sovint, per tant, aquest cultiu contemporani de la memòria s'explica per la seva obertura a col·lectius que abans no estaven representants.

Per últim, vull destacar un element de vegades oblidat. Aquest ressorgiment de la memòria no només s'explica per així dir-ho des de «dalt», des de les iniciatives dels governs o de les institucions, sinó que en molts moments, com va succeir amb la memòria històrica, han vingut impulsades des de «baix» i des d'iniciatives privades o provinents de la societat civil, com a lluites ciutadanes per tal de transformar la memòria del passat. Això es percep en especial en les iniciatives endegades per col·lectius tradicionalment marginats o menyspreats, els quals han desafiat la història canònica que se n'havia confegit anteriorment. Al meu parer, en aquestes iniciatives hi ha hagut l'intent, implícit o explícit, de democratitzar i pluralitzar una memòria que, consegüentment, ja no s'hauria de pronunciar en singular i que s'intenta fer més oberta i inclusiva, així com l'esforç de visibilitzar altres memòries i tradicions ocultes per tal que puguin passar a l'esfera pública, puguin ser conegudes i reconegudes i contradiguin i transformin el contingut d'un relat abans dominant que els menyspreava. Es tracta d'una qüestió comprensible. ¿Com defensar, per exemple, la igualtat de les dones en una societat on la història i la memòria de les quals s'han fundat i es funden sovint encara en

la seva persistent desigualtat, marginació i menyspreu? Potser això ajuda a explicar per què en aquests moviments hi ha hagut una reivindicació de les seves pròpies memòries i fins i tot de les seves tradicions. I unes tradicions que, per tant, qüestionen la tradició hegemònica i, d'alguna manera, també la posen en crisi.

Un cop fet aquest petit i simplificat retrat, m'agradaria recuperar la pregunta del principi: què ha passat llavors amb la tradició? Contradiu aquest cultiu de la memòria la tesi arendtiana de la crisi de la tradició? Al meu parer, el passat continua desenvolupant un rol molt important, com s'evidencia amb l'omnipresència actual de la memòria, però a escala ideal això no té per què ser identificat amb la tradició o, sento la redundància, amb la concepció tradicional de la tradició. El que trobem en primer lloc en aquestes memòries és una pluralitat i una diversitat que contrasta amb l'ideal –reeixit o no ja és un altre tema– d'una tradició que es presentava en singular. Aquestes memòries, a més, en molts casos són particulars o fins i tot individuals, sense pretendre assolir una dimensió global. En el cas que la tradició perdurés, seria sota un aspecte força diferent.

D'altra banda, tot i que les tradicions sempre estan travessades de discontinuïtats, recordo la famosa tesi, al meu parer exagerada, d'Eric Hobsbawm de *La invenció de la tradició*, i només en aparença es volen presentar com a naturals i sempre iguals, en aquestes memòries les discontinuïtats i els salts en el temps acostumen a ser més evidents. En molts casos, de fet, la memòria que es reivindica és, conscientment, molt llunyana. Una en què el passat és clarament passat, un temps radicalment diferent a priori desconnectat del present. Amb la tradició, en canvi, el passat i el present es tendien a confondre i fins i tot superposar-se. Per així dir-ho, era un passat molt present.

Per això, l'historiador Tony Judt (2006) ha arribat a assenyalar que la memòria actual no és més que una mena de sucedani de l'anterior, una sobretot de commemorativa i fragmentària que no ens uneix o relliga en un passat comú o en una tradició, sinó que en realitat ens en separa. Al seu parer, doncs, la memòria, tot i continuar ocupant un rol central en el present, ha passat a generar uns efectes contraris als que generava abans. Per això mateix considero que aquest renaixement de la memòria no és incompatible amb una crisi de la tradició, com la denunciada per Hannah Arendt. Ans al contrari, en podria ser perfectament una conseqüència. El trencament de la tradició no seria tant la seva erradicació com la seva fragmentació i dispersió en una sèrie de memòries diferents, unes tradicions que, al contrari de la tesi d'Arendt, penso que no deixen d'inspirar i d'il·luminar el present. Ara bé, potser no es tracta en rigor tant d'un fet radicalment nou (les tradicions ocultes han existit sempre) com d'una realitat que ha guanyat una dimensió pública i que ens resulta molt més viva i present que en el passat.

Bibliografia

- ARENDET, H. (1996) *Entre el pasado y el futuro: ocho ejercicios sobre la reflexión política*. Barcelona: Península.
- BALCELLS, A. (2008) *Llocs de memòria dels catalans*. Barcelona: Proa.
- BAUMAN, Z. (2017) *Retrotopia*. Barcelona: Arcàdia.
- Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (2016) *Indicadors museus 2016*. Barcelona.
- FARALDO, J. M.; RODRÍGUEZ, C. (2017) «El turismo de la añoranza y la herencia de los expulsados del siglo XX: Experiencias fronterizas alemanas y españolas», dins R. Arnabat, M. Duch (coord.), *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memòria*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 129-148.
- HOBBSAWM, E. (2011) *Historia del siglo XX, 1914-1991*. Barcelona: Crítica.
- ; RANGER, T. (eds.) (2002) *La invención de la tradición*. Barcelona: Crítica.
- HUYSEN, A. (2007) *En busca del futuro perdido: cultura y memoria en tiempos de globalización*. Mèxic: FCE.
- JUDT, T. (2006) *Posguerra: una historia de Europa desde 1945*. Madrid: Santillana.
- (2007) *El refugio de la memoria*. Madrid: Taurus.
- KOSSELLECK, R. (2011) *Modernidad, culto a la muerte y memoria nacional*. Madrid: Centre de Estudios Políticos y Constitucionales.
- RIEFF, D. (2012) *Contra la memoria*. Madrid: Debate.
- ROBIN, R. (2012) *La memoria saturada*. Buenos Aires: Waldhuter.
- ROUSSO, Th. (1998) *La hantise du passé*. París: Textuel.
- STRAEHLE, E. (2016) *Hannah Arendt. Una lectura desde la autoridad*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.
- TERTRAIS, B. (2018) *La venganza de la historia: cómo el pasado está cambiando el mundo*. Barcelona: RBA.
- TRAVERSO, E. (2006) *Els usos del passat: història, memòria, política*. València: Universitat de València.